

Het bevuilde nest zuiveren

G

ENOCIDE

is een complex proces van systematische vervolging en vernietiging van een groep mensen door de staat. In de twintigste eeuw zijn wereldwijd waarschijnlijk veertig tot zestig miljoen weerloze mensen het slachtoffer geworden van doelbewust genocidaal beleid. De eenentwintigste eeuw is niet veel beter begonnen, met genocidale episoden in onder meer Darfur en Congo. Hoe kunnen we dit angstaanjagende probleem beter begrijpen? De Franse politicoloog Jacques Sémelin en de Britse historica Cathie Carmichael hebben elk hun bijdrage geleverd aan genocidestudies, met verschillend resultaat en succes.

Het begrip 'genocide' is gemunt door de Pools-Joodse jurist Raphael Lemkin (1900-1959). Als jonge rechtenstudent aan de Universiteit van L'viv (Lwów/Lemberg) was hij geïnteresseerd geraakt in de vraag waarom het internationale recht nooit in staat was geweest collectief geweld door staten in te dammen. Lem-

Genocide: een angstaanjagend probleem

Met enige regelmaat verschijnen publicaties over genocide die proberen de toenemende historische feitenkennis meer te integreren met vergelijkend theoretiserende inzichten. Een ontvouwing van het genocidale proces. door Uğur Ümit Üngör

kin verdiepte zich in de Armeense genocide van 1915 en raakte overtuigd van het idee dat machthebbers niet ongestraft ongewapende burgers zouden mogen vervolgen. De kolossale misdaden van de nazi's brachten hem ertoe een nieuw begrip te introduceren: 'genocide', een samentrekking van *genos* ('volk') en *caedere* ('doden'), dat hij in 1944 definieerde als 'a coordinated plan of different actions aiming at the destruction of essential foundations of the life of national groups, with the aim of annihilating the groups themselves'.

Van een genocide kunnen we spreken als mensen niet worden vervolgd op basis van hun individuele eigenschappen of deelname aan bepaalde daden, maar louter

op grond van hun veronderstelde of toegeschreven lidmaatschap van een groep. Hoewel het weinig zinvol is om met 'slachtofferminima' te werken, kunnen we stellen dat een genocidaal proces altijd grootschalig is en de gehele samenleving aangaat, en dat in genocide een aanzienlijk, vaak kritiek, deel van slachtoffergemeenschappen integraal de vernietiging in wordt gejaagd. Volgens Lemkin was genocide daarom een nieuw, modern fenomeen dat zich onderscheidt van andere vormen van massaal geweld.

Na de oorlog bepleitte Lemkin bij de Verenigde Naties de strafbaarstelling van genocide als aparte internationale misdaad. Zijn activisme wierp zijn vruchten af met de ondertekening, op 9 december

GENOCIDE BEFORE THE HOLOCAUST
door Cathie Carmichael.
Yale University Press. New Haven,
CT 2009. 256 pag. € 36,65

PURIFY AND DESTROY. THE POLITICAL
USES OF MASSACRE AND GENOCIDE
door Jacques Sémelin.
Hurst & Co. Londen 2007.
400 pag. € 37,65

1948, van het Verdrag inzake de voorkoming en de bestraffing van genocide. Elf jaar later stierf Lemkin in bittere eenzaamheid en leek het begrip een dode letter te worden. Maar in de jaren zeventig werd het herontdekt door historici en sociale wetenschappers en verschenen de eerste academische publicaties over genocide. Sindsdien is het aantal publicaties sterk gegroeid en tegenwoordig is genocidestudies, met enkele vaktijdschriften en vele onderzoeksinstituten in de Verenigde Staten en Europa, een respectabel specialisme te noemen.

Drie belangrijke vragen staan centraal in dit veld. Allereerst: wat zijn de oorzaken van een genocidaal proces – ofwel, hoe komt een proces van stelselmatige vernietiging van een categorie mensen op gang? Ten tweede: hoe ontwikkelt een genocidaal proces zich? Er zijn sterke aanwijzingen dat, als zo'n proces eenmaal in gang is gezet, het zijn eigen dyna-

De vorsten van Servië, Montenegro, Bulgarije en Griekenland sluiten in 1912 geheime allianties om een einde te maken aan de Turkse heerschappij op de Balkan. In oktober van dat jaar brandt de Eerste Balkanoorlog los.

miek ontwikkelt, maar hoe gaat dat precies in zijn werk, van het meest collectieve tot het individuele niveau? En tot slot: wat zijn de consequenties van genociden? Het is belangrijk te onderzoeken hoe dader-, slachtoffer- en omstandergroepen verder leven na een genocide. Hoe verwerken zij (of juist niet) de traumatische gebeurtenissen?

In het groeiende interdisciplinaire veld van genocidestudies is inmiddels veel nuttig onderzoek verricht naar het verloop van afzonderlijke genociden zoals de vernietiging van de Ottomaanse Armeniërs in 1915, de Shoah, de genociden in Cambodja van 1975-1979, Rwanda in 1994, en Bosnië. Ook over bepaalde aspecten van genocidale processen is inmiddels veel bekend. Er is zowel afzonderlijk als vergelijkend onderzoek verricht naar de omslag van een min of meer 'normale' burgermaatschappij naar een vervolgingsmaatschappij, naar de beweegredenen van de 'normale' daders, de macht en werking van charismatische leiders, de genderspecifieke aspecten van het geweld et cetera.

Met enige regelmaat verschijnen publicaties die proberen de toenemende historische feitenkennis meer te integreren met vergelijkend theoretiserende inzichten. In deze studies worden overeenkomsten en verschillen uiteengezet, samenhangen belicht, patronen herkend, en mechanismen blootgelegd. De hier besproken auteurs Sémelin en Carmichael hebben vanuit verschillende invalshoeken hun bijdrage proberen te leveren aan deze trend in genocidestudies.

Genocide Before the Holocaust van Balkanspecialist Carmichael is een historische studie van genocidale episoden in het eerste kwart van de twintigste eeuw. In deze periode kwamen drie uitgestrekte, multi-etnische dynastieke landrijken ten val: Oostenrijk-Hongarije onder de Habsburgers, het Ottomaanse Rijk onder het huis van Osman en het Russische Rijk van de Romanovs. Tijdens dit proces is op grote schaal door verschillende regi-

mes, legers en paramilitaire groepen massaal geweld tegen ongewapende burgers uitgeoefend. Bezetting, revolutie, verzet en collectieve (weer)wraak schiepen situaties en structuren die geweld tegen burgers voortbrachten. Zo kwamen in de Balkanoorlog van 1912-1913 honderdduizenden Ottomaanse Balkan-moslims om in pogroms en verdrijvingen. Dorpen van moslims werden in brand gestoken en hun bezit werd geroofd door Bulgaarse, Griekse en Servische legers en milities. Deze zeer destructieve oorlog is, aanvankelijk door de Eerste en vervolgens door de Tweede Wereldoorlog, nagenoeg verdwenen uit het publieke debat in Europa.

In de genoemde drie monarchieën werden tijdens de Eerste Wereldoorlog gewelddadige vervolgingscampagnes tegen minderheden gevoerd. Zo beging het Russische leger in het frontgebied pogroms tegen onder anderen de Joden. Op de Balkan werd opnieuw grootschalig geweld uitgeoefend tegen burgers, bijvoorbeeld door het Oostenrijk-Hongaarse leger tegen de Servische burgerbevolking. De Armeense genocide was misschien wel de meest brute en categorische vorm van massaal geweld tijdens de Grote Oorlog. In het luttele tijdsbestek van één jaar kwamen ongeveer een miljoen Armeniërs om het leven.

Maar ook na de oorlog bleef geweld tegen non-combattanten een terugkerend patroon van reguliere en irreguliere oorlogvoering. De Grieks-Turkse oorlog van 1919-1922, bijvoorbeeld, begon met de Griekse militaire bezetting van Anatolië en geweld tegen Turkse plattelandsbewoners, en eindigde in de genadeloze verwoesting van de multi-etnische stad Smyrna (nu İzmir), waar Grieken en Armeniërs letterlijk de zee in werden gedreven.

De buitengewoon gewelddadige Russische burgeroorlog (1917-1923), die uiteindelijk de bolsjewieken aan de macht zou brengen, kostte aan bijna dertien miljoen ongewapende burgers het leven en liep lokaal uit op een regelrechte etnische vernietigingsoorlog, bijvoorbeeld in de Oekraïne, de Kaukasus en Centraal-Azië. Deze trieste lijst demonstreert onmiskenbaar dat het enorme geweld in de periode 1912-1923 van groot belang is voor het onderzoek naar genocide.

Carmichael probeert in haar historische studie hierin inzicht te brengen. Zij heeft zich breed ingelezen en verlaat moedig de veiligheid van haar specialisme. *Genocide Before the Holocaust* bestaat uit acht thematische hoofdstukken, uiteenlopend van godsdienst tot recht en propaganda. De kwaliteit van de hoofdstukken verschilt enigszins en Carmichael is op haar best als ze over de Balkan schrijft. Aangezien zij voornamelijk beschrijvend te werk gaat en weinig analyseert of theoretiseert, kan kritiek voornamelijk vanuit de methodologische invalshoek geleverd worden.

Zonder een heldere problematisering, het stellen van relevante vragen, of het situeren van haar boek in een onderzoeksveld, valt Carmichael in het eerste hoofdstuk meteen met de deur in huis. Zij schetst een bipolair contrast tussen de 'eliminationist nationalists' die burgerschap als exclusief zagen en op etni-

sche criteria baseerden, en de 'humanist idealists', kosmopolieten die de mensenrechten respecteerden. Deze twee kampen stonden volgens haar in de eerste helft van de twintigste eeuw lijnrecht tegenover elkaar, maar uiteindelijk dolven de humanisten het onderspit in deze manicheïstische strijd. Genocide vloeide volgens Carmichael voort uit de politiek van de eliminationisten, die aanstuurden op 'the desirability of population homogenization and the removal of targeted minorities'. Hier wordt dus aan een groep politici een essentiële, natuurlijke neiging tot massamoord toegeschreven. Deze simplistische onderscheidingen en het conceptuele gereedschap schieten ernstig tekort; het ongelukkig gekozen vocabulaire negeert bestaande nuttige inzichten. Bovendien miskent Carmichael het procesmatige karakter van genocidale episoden en onderscheidt zij genocide evenmin van andere vormen van collectief geweld, zoals verdrijvingen.

'Genocide is een nieuw, modern fenomeen dat zich onderscheidt van andere vormen van massaal geweld.'

Op deze pijlers is het boek gebouwd. De rest van de studie moet het dus stellen zonder enig dynamisch politicologisch model, ten gunste van een statisch binair systeem van slechteriken versus goedzakken. In plaats van het contrasteren van 'eliminationisten' tegenover 'humanisten' had het nuttiger kunnen zijn om te modelleren hoe politieke culturen radicaliseerden, hoe een relatief vreedzame burgermaatschappij kan omslaan in een genocidale samenleving, hoe extremisten de macht grepen in Europa, hoe een internationaal politiek landschap kan polariseren, of hoe gematigde politici in het politieke centrum omgaan met zulke polariseringsprocessen. Het ontbreekt in het boek dus aan open vragen en nergens

komt het tot een complexe problematisering van hoe genociden beginnen, zich ontwikkelen en eindigen. Wat volgt na dit inleidende hoofdstuk is een thematisch gestructureerde, seriële opstapeling van empirische feiten. Daar heeft Carmichael er kennelijk veel van bestudeerd. Het notenapparaat geeft blijk van een breed bereik aan onderzochte literatuur.

Genocide Before the Holocaust bevat enkele interessante passages. Zo schrijft Carmichael dat getraumatiseerde overlevenden van het geweld in deze periode vaak migreerden naar West-Europese en Noord-Amerikaanse steden, van waaruit ze probeerden de aandacht van de wereld te vestigen op hun leed. In Parijs, Berlijn en Londen ontstonden diaspora van slachtoffergroepen, vaak met hun eigen lobby. De heersende straffeloosheid en het gebrek aan interesse voor hun misère in de Europese politiek dreef velen van hen de wanhoop in. Carmichael beschrijft deze turbulente periode goed en vergelijkt twee gelijksoortige rechtszaken.

In 1921 vermoordde de jonge Armeniër Soghomon Tehlirian in Berlijn uit wraak de architect van de Armeense genocide, Talaat Pasja. Tijdens zijn rechtszaak lukte het Tehlirians achterban om de massamoord op zijn familie zodanig te belichten dat de moord een legitieme voltrekking van een vonnis leek. Tehlirian werd onder groot tumult vrijgesproken. Vijf jaar later schoot Sholom Schwartzbard, een Jood uit Odessa, de Oekraïns-nationalistische leider Symon Petliura op klaarlichte dag dood op de Boulevard Saint-Michel in Parijs. Tijdens zijn rechtszaak rechtvaardigde Schwartzbard zijn daad door erop te wijzen dat zijn familie was uitgemord door de milities van Petliura. De jury sympathiseerde met zijn lot en sprak hem vrij. Dit is een boeiend inzicht over hoe machteloze slachtoffergroepen door gericht politiek geweld revanche namen.

Met name in de drie conclusies die Carmichael trekt in het slothoofdstuk stelt het boek uiteindelijk teleur. Het idee dat etnische identiteiten kunnen worden 'gemobiliseerd door ideologen' is weinig verrassend en negeert de schat aan literatuur over dit complexe onderwerp. Ook de suggestie dat *hate speech* moet worden bestreden door staten 'voordat het zich

Het 24 april Comité van FAON (Federatie van Armeense Organisaties in Nederland) organiseerde op 20 april 2010 een demonstratie ter gelegenheid van de 95ste herdenking van de Armeense Genocide.

Vluchtelingen in Darfur, Soedan (2008).

ontwikkelt tot een realiteit' is een nobel voorstel, maar niet onproblematisch in termen van de vrijheid van meningsuiting. (Bovendien is genocide evenzeer een kwestie van machtsconcentratie als ideologieën van collectieve haat dat zijn.) Ten slotte trekt Carmichael de twijfelachtige conclusie dat 'het genocide-verdrag de grootste prestatie [is] van de twintigste

'De zeer destructieve Balkanoorlog is door beide wereldoorlogen nagenoeg verdwenen uit het publieke debat in Europa.'

eeuw in het domein van de politiek en internationale betrekkingen'. Deze claim is terecht zeer scherp bekritiseerd door zowel genocide-experts als ervaren en geëngageerde activisten. Met het bloedbad in Srebrenica nog vers in het geheugen is deze bewering intellectueel moeilijk houdbaar.

Purify and Destroy. The Political Uses of Massacre and Genocide van Sémelin, verbonden aan het Parijse Centre d'Études et de Recherches Internationales (CERI), heeft een geheel andere opzet. Het is een zeer diepgravende, interdisciplinaire en genuanceerde studie naar genocidaal geweld. Dit boek bestrijkt een breed chronologisch en geografisch perspectief en slaagt erin verschillende theorieën te integreren. De toon is afstandelijk, met

goed geplande en effectieve momenten van rust en acceleratie. De centrale vraag luidt: hoe kunnen we verklaren dat genocidaal geweld is voorgekomen in cultureel, technologisch en politiek totaal verschillende samenlevingen? Sémelin spitst deze vraagstelling verder toe op drie casus: wat hadden Duitsland in de jaren dertig, Joegoslavië in de late jaren tachtig en Rwanda in de vroege jaren negentig met elkaar gemeen dat het in deze landen tot zulke geweldsverschikkingen kwam?

Sémelin ontvouwt zijn model vanuit het krachtige kernbegrip *l'imaginaire*, een Frans zelfstandig naamwoord dat terecht onvertaald is gebleven. Hiermee doelt hij op het geheel aan ideeën, emoties en beeldvorming dat in een samenleving heerst over de definitie van het 'ons', de wij-groep. Het sociale *imaginaire* is een sociaal-affectief proces dat onderhevig is aan manipulatie door politieke elites. Aan dit construct wordt continu vormgegeven door politici en andere voorname publieke figuren.

Sémelin ontleedt hoe politici in tijden van crisis het sociale *imaginaire* steeds meer smeden rond drie gerelateerde thema's: identiteit, zuiverheid en veiligheid. Het eerste thema refereert aan identiteitspolitiek, een vorm van politiek die draait om het eigenbelang van een zelfbenoemde identiteitsgroep die vaak op etnische, religieuze of raciale gronden berust. De strategie van identiteitspolitici is enerzijds het afbakenen en verheffen van de eigen groep, anderzijds het aanwakkeren van een polarisering tussen de eigen groep en de - verachte - anderen. Ten tweede is zuiverheid een cruciaal thema dat het *imaginaire* herschept en de samenleving poogt voor te stellen

als een vervuild nest. Catharsis kan alleen worden bereikt door 'zuivering' – het favoriete begrip van genocidale elites. Tot slot bespreekt Sémelin het multidimensionale begrip 'veiligheid', dat zowel territoriaal, cultureel, economisch als emotioneel kan worden opgevat.

In een periode van druk op deze maatschappelijke dimensies kunnen radicale elites een *imaginaire* van angst en verontrusting construeren. Zij verkeren dan in de waan dat alleen de vernietiging van een vermeende vijand die bedreigingen kan neutraliseren. De primaire bestanddelen van de drie thema's identiteit, zuiverheid en veiligheid zijn leven versus dood en existentie versus vernietiging. In periodes van politieke crisis kunnen zij aanslaan bij grote delen van de bevolking en dienen als rechtvaardiging voor geweld tegen bepaalde groepen.

De structuur van *Purify and Destroy* lijkt op een matroesjkapop. Sémelin analyseert het genocidale proces op macro-, meso- en microniveau, en heeft een scherp oog voor de relevante verbanden tussen de drie. Het macroniveau betreft de internationale context en structuur van geopolitieke machtsverhoudingen die tot oorlog kunnen leiden. Hij constateert dat binaire internationale conflicten het vaakst kunnen escaleren in oorlog en potentieel genocidale situaties: Servië-Kroatië, Rwanda-Burundi, Duitsland-Sovjet-Unie. Als een oorlog eenmaal een feit is, is aan de belangrijkste conditie voor genocide vaak voldaan. Op grote schaal wordt namelijk al geweld uitgeoefend, aanvankelijk alleen tussen legers in juridisch legitieme krijgsverrichtingen.

Nu treedt de tweede matroesjka in werking. Binnen de structuur van oorlog liggen binnenstatelijke ontwikkelingen, zoals de ideologische zelfhypnose van politieke elites, complexe besluitvormingsprocessen, de noodzakelijkheid en logica van arbeidsdeling, het ontstaan van paramilitaire troepenmachten en eventuele massamobilisatie voor de segregatie en vernietiging van de slachtoffergroep. In de kern van de matroesjka's ligt het kleinste maar venijnigste poppetje verscholen: de door de daders uitgevoerde ontelbare moorden van weerloze slachtoffers. In het hoofdstuk met de elegante titel 'The Vertigo of Impunity' behandelt Sémelin met fluwelen handschoenen de vraag hoe gewone mensen betrokken raken bij het moorden. Hij identificeert horizontale druk (conformistische groepsdruk), verticale druk (dwang in een militaire bevelsstructuur) en routinisering als ingrijpende mechanismen die massamoord voortstuwen. Ook aan seksueel geweld en wreedheid besteedt hij aandacht.

De kracht van Sémelin ligt niet alleen in de accumulatie van kennis, maar ook in zijn vermogen tot ondervragen, synthetiseren, reflecteren, formuleren en bediscussiëren. *Purify and Destroy* begaat slechts vergeeflijke zonden: enkele psychoanalytische benaderingen van Franco Fornari en Sigmund Freud zijn relatief zwak en overtuigend niet zo effectief als de politicologische beschouwingen. Ook kan over de keuze van de casus worden geredetwist: hoe goed zou Sémelins model toepasbaar zijn op andere massamoorden, bijvoorbeeld de Armeense genocide

(waar de dictatoriale staatsmacht van de Jong-Turken zeker niet doordringend was) of Soedan (waar tijdens de genocide in Darfur geen sprake was van een tussenstatelijke oorlog)? Naar deze aspecten zou nog onderzoek verricht moeten worden. In elk geval doen deze triviale gebreken geen afbreuk aan de algemene kwaliteit van het boek, dat voorlopig als de *state-of-the-art* van het onderzoeksveld overeind zal staan.

Vergelijkend onderzoek kan een lonende en zinvolle inspanning zijn. Het contrast tussen de twee hier besproken boeken suggereert dat onderzoek naar genocide zonder modellen of theorieën vrij snel op zijn grenzen stuit. Zonder theoretische optiek of een minimale conceptualisering van genocide loopt men het risico slechts oppervlakkige overeenkomsten te traceren (als Carmichael) in plaats van dieper te speuren naar parallele biografieën, analoge structuren en soortgelijke ontwikkelingen (als Sémelin). Empirische dichtheid kan geen substituuut zijn voor heldere argumentatie. Het graven naar en het lokaliseren van relevant feitenmateriaal is belangrijk, maar de grondstoffen moeten voldoende geïntegreerd zijn in een boek als geheel. Met andere woorden, niet alleen moeten de druiven geplukt, ook de wijn moet voldoende gefermenteerd zijn.

Uğur Ümit Üngör is vanaf 1 september universitair docent politieke geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Overige literatuur

- M. Barnett. *Eyewitness to a Genocide. The United Nations and Rwanda*. Cornell University Press. Ithaca, NY 2002.
- D. Bloxham en A. Dirk Moses (eds). *Oxford Handbook of Genocide Studies*. Oxford University Press. Oxford 2010.
- R. Dallaire. *Shake Hands with the Devil. The Failure of Humanity in Rwanda*. Random House Canada. Toronto 2003.
- D.J. Goldhagen. *Erger dan oorlog. Volkerenmoord, eliminatisme en de aanhoudende schending van de menselijkheid*. De Bezige Bij. Amsterdam 2009.
- E. Kurlander. *Living with Hitler. Liberal Democrats in the Third Reich*. Yale University Press. New Haven, CT 2009.
- A. LeBar. *'Complicity with Evil'. The United Nations in the Age of Modern Genocide*. Yale University Press. New Haven, CT 2006.
- R. Lemkin. *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*. Carnegie Endowment for International Peace. Washington, DC 1944.
- D. Stone (red.). *The Historiography of Genocide*. Palgrave Macmillan. Basingstoke 2008.
- S. Totten en P.R. Bartrop (red.). *The Genocide Studies Reader*. Routledge. New York 2009.

Grafstenen van het Potočari Genocide Memorial in de buurt van Srebrenica.